

Wacław Jarmolowicz, Dawid Piątek

Akademia Ekonomiczna w Poznaniu

GOSPODAROWANIE PRACĄ ORAZ INNYMI CZYNNIKAMI PRODUKCJI W PRZEDSIĘBIORSTWIE OKRESU TRANSFORMACJI GOSPODARCZEJ

1. Wstęp

Zmiany polityczne, które miały miejsce w krajach socjalistycznych w drugiej połowie lat 80., sprawiły, że możliwa była transformacja ustrojowa. Celem podjętych przemian ustrojowych stało się ustanowienie demokracji oraz wprowadzenie gospodarki rynkowej. Oznaczało to – w płaszczyźnie politycznej – konieczność przejścia m.in. od monopolu władzy partii komunistycznej do pluralizmu partyjnego, a w sferze gospodarczej – przejście od gospodarki centralnie zarządzanej do rynkowej. Przemiany w tych obszarach były względem siebie komplementarne. Pogodzenie demokracji z gospodarką centralnie zarządzaną było bowiem – jak to wykazało doświadczenie historyczne – niemożliwe. Przejście do gospodarki rynkowej stało się zatem także warunkiem niezbędnym dla utrzymania demokracji.

Gospodarka rynkowa to powstała w sposób ewolucyjny, spontaniczny skomplikowana struktura gospodarcza oraz sieć zależności, w której występuje także wielość dróg komunikacji i przekazywania informacji oraz różnorodność sposobów koordynacji działań przy dominacji więzi rynkowej. Gospodarka centralnie zarządzana to z kolei „produkt” umysłu ludzkiego dążącego do ogarnięcia i organizacji całości życia gospodarczego. Jej wprowadzenie było przykładem konstruktywizmu. Warunkiem koniecznym i wystarczającym dla rozpoczęcia procesu transformacji gospodarki centralnie zarządzanej w rynkową stało się zatem usunięcie tych cech, które konstytuowały tę pierwszą, oraz barier, które blokowały jej przejście do tej drugiej. Państwo powinno być przy tym nadal jednak – jako „kreator” ładu ustrojowego w ogóle – podmiotem podejmującym się roli „inicjalnej” co do zmiany ustrojowej, jak również konkretniej co do sposobów i efektów tych zmian. Dlatego też rządy państw, które podjęły się „dziela” transformacji ustrojowej, nie zamierzały „czekać” aż w sposób spontaniczny i całkowicie ewolucyjny gospodarka

rynkowa ukształtuje się jako ustrój gospodarczy. Podejmowały one działania mające na celu ułatwienie czy też przyspieszenie tego procesu. Koncentrowały się one na stabilizacji makroekonomicznej, liberalizacji mikroekonomicznej i przebudowie instytucjonalnej. O ile jednak postępy w dziedzinie stabilizacji i liberalizacji mogą być znaczne nawet w stosunkowo krótkim okresie, o tyle budowa infrastruktury instytucjonalnej jest zwykle procesem bardziej długotrwałym, gdyż rozwój instytucji charakteryzuje m.in. znaczna inercja.

Transformacja nie miałaby też miejsca, gdyby nie nasilający się kryzys gospodarczy i polityczny, który wystąpił w państwach socjalistycznych. Wśród różnorodnych przesłanek transformacji istotne miejsce zajmuje również nieefektywne gospodarowanie czynnikami produkcji w przedsiębiorstwach działających w ramach ustroju centralistycznego. Charakterystyczne zasady i właściwości gospodarowania czynnikami produkcji w przedsiębiorstwach zależą bowiem także od ustroju, w jakim przedsiębiorstwa te funkcjonują. To ustrój gospodarczy jest przecież obszarem określającym prawa własności i prawa decyzyjne różnych podmiotów gospodarujących, a zatem przesądza również o efektywnym wykorzystaniu zasobów (zob. [Dąbrowski, 1990, s. 872]). Głównym przedmiotem dalszych rozważań staną się więc też problemy ustrojowych uwarunkowań gospodarowania w przedsiębiorstwie, analizowane przy tym właśnie przez pryzmat wybranych aspektów związanych z gospodarowaniem pracą oraz innymi wykorzystywanymi zasobami. Przyjmujemy jednocześnie tezę, że przejście z ustroju ograniczonego przez podaż (gospodarki centralnie zarządzanej) do systemu ograniczonego przez popyt (gospodarki rynkowej) powoduje istotne i trwale zmiany o charakterze efektywnościowym w sposobie wykorzystania zasobów w przedsiębiorstwach.

2. Pojęcie transformacji i jej elementy

Zwróćmy uwagę na „transformacyjny” kontekst działania przedsiębiorstw. Transformacja gospodarcza w Europie Środkowej oznaczała przejście z gospodarki centralnie zarządzanej do rynkowej¹. Nie była to zatem kolejna próba reformowania ustroju centralistycznego, ale zmiana o charakterze jakościowym i rewolucyjnym. Transformacja oznaczała więc całościową i radykalną zmianę ogólnych warunków gospodarowania wszystkich podmiotów [Wilczyński, 1995, s. 386].

Celem transformacji gospodarczej w Europie Środkowej była budowa (i odbudowa) gospodarki rynkowej. Cel taki jednoznacznie określał właśnie ustrojowy i rewolucyjny charakter tego przedsięwzięcia, a w tym i to, że zmianie uleg muszą: obszar wolności gospodarczej, mechanizm alokacji zasobów, dominująca forma własności i rola pieniądza w gospodarce².

¹ Szerzej na temat pojęcia transformacji i jej metod por.: [Twarowska, 2001].

² Więcej na temat, jakie cechy musi mieć ustrój gospodarczy, żeby określić go mianem gospodarki rynkowej zob. [Wilczyński, 2005, s. 46-47].

Transformacja gospodarcza była przy tym jednym z aspektów transformacji ustrojowej³. Wśród elementów transformacji gospodarczej wymienia się na ogół: stabilizację makroekonomiczną, liberalizację mikroekonomiczną i zasadniczą przebudowę instytucjonalną połączoną z prywatyzacją.

Występująca w większości krajów socjalistycznych nierównowaga wewnętrzna i zewnętrzna wymagały najpierw przywrócenia stabilizacji makroekonomicznej. Bez ustabilizowania gospodarki nie można było bowiem podejmować dalszych przemian w obszarze liberalizacji i przebudowy instytucjonalnej. Stabilizacja stanowiła zatem również warunek konieczny dla powodzenia dalszych działań. Jednocześnie niektóre działania podejmowane w obszarze liberalizacji mikroekonomicznej działały na gospodarkę destabilizująco. Ponadto stabilizacja gospodarki – w długim okresie – nie byłaby możliwa bez przebudowy instytucjonalnej. Celem bieżącym stabilizacji było zwłaszcza przywrócenie walucie krajowej cech „dobrego” pieniądza oraz stworzenie mechanizmu cenowego opartego na „prawidłowych” cenach, oczyszczających rynek. W skład planu stabilizacji makroekonomicznej wchodziły więc również działania zmierzające do wprowadzenia restrykcyjnej polityki fiskalnej i pieniężnej.

Wprowadzenie i utrzymanie stanu stabilizacji makroekonomicznej nie było możliwe bez liberalizacji gospodarki. Celem działań w tym obszarze było przede wszystkim usunięcie ograniczeń w prowadzeniu działalności gospodarczej. Kwintesencją zaś liberalizacji stało się przejście od rynku sprzedawcy do rynku nabywcy i – w następstwie – wzrost znaczenia konsumentów oraz poddanie producentów zasadom konkurencji. Otwarcie gospodarki na konkurencję zagraniczną stanowiło także sposób na zapewnienia jej racjonalnej struktury cen. Ponadto liberalizacja cen była warunkiem koniecznym dla utrzymania tzw. twardego ograniczenia budżetowego przedsiębiorstw. Bez racjonalnej struktury cen takie miary działalności mikroekonomicznej, jak zyski i straty, nie mogły stać się wskaźnikami trafności decyzji ekonomicznych. Jednocześnie należy zwrócić tu uwagę na to, że rezygnacja z centralnej regulacji plac dokonywała się często znacznie wolniej, a pełną samodzielność w tym obszarze przedsiębiorstwa zyskiwały na ogół dopiero po komercjalizacji lub prywatyzacji.

Trzeci wymiar działań to zasadnicza przebudowa instytucjonalna, obejmująca także prywatyzację przedsiębiorstw. Wśród celów działań prywatyzacyjnych wymieniane są zwykle: poprawienie efektywności i restrukturyzacja gospodarki; sprawiedliwy i powszechny podział własności; uzyskanie dochodów budżetowych;

³ Pozostałe aspekty transformacji to aspekt polityczny i kulturowy. Jak zauważa P. Sztompka: „Nowy ustrój zbudowany w radykalnej opozycji do zasad ustrojowych realnego socjalizmu, opiera się na trzech filarach: polityka demokratyczna w miejsce autokratycznej monopartyjności; kapitalistyczna gospodarka rynkowa w miejsce centralnego planowania; otwarta, pluralistyczna kultura w miejsce dogmatycznej i restrykcyjnej kontroli myśli” [Sztompka, 2004, s. 17]. Porównaj także [Ratajczak, 1999, s. 169]. Według A. Matysiaka, transformacja systemowa ma jeszcze czwarty wymiar socjologiczny [Matysiak, 1992, s. 103-104].

ograniczenie społecznych kosztów reform; przyciągnięcie kapitału zagranicznego i zdobycie *know-how*; stworzenie konkurencyjnych rynków. Niektórzy ekonomiści podkreślają przy tym, że zasadniczym zadaniem nie był transfer własności, lecz zainicjowanie restrukturyzacji i racjonalizacji gospodarki (zob. [Frydman, Rapaczynski, s. 256 i 267]). Prywatyzacja to także „środek” wprowadzania gospodarki rynkowej, jak również stanowienia demokracji i zagwarantowania wolności politycznej. Inne działania składające się na przebudowę instytucjonalną to m.in.: tworzenie infrastruktury rynkowej, reforma systemu podatkowego i polityki pieniężnej oraz reforma systemu zabezpieczenia społecznego.

3. Cechy gospodarki centralnie zarządzanej i rynkowej

Zachowanie się przedsiębiorstw jako podmiotów gospodarujących determinowane jest – jak to już podkreślano – ustrojem, w którym one funkcjonują. Dążąc do identyfikacji podstawowych i charakterystycznych cech i własności gospodarki centralnie zarządzanej oraz rynkowej, odwołajmy się zatem m.in. do istniejących typologii cech ustrojowych opracowanych przez W. Wilczyńskiego [1992, s. 14], L. Balcerowicza [1997, s. 124 i nast., 152] i S.G. Kozłowskiego [1998, s. 9 i nast.].

Tabela 1. Gospodarka centralnie zarządzanej i rynkowa w świetle typologii ustrojów gospodarczych

Autor typologii	Zmienne określające ustrój gospodarczy	Cechy gospodarki centralnie zarządzanej	Cechy gospodarki rynkowej
W. Wilczyński	– dominująca forma własności – mechanizm koordynacji i alokacji zasobów – rola pieniądza	– państwowa własność środków produkcji – nierynkowa, planowa alokacja zasobów – pasywna rola pieniądza	– prywatna własność środków produkcji – rynkowa alokacja zasobów – aktywna rola pieniądza
L. Balcerowicz	– możliwość powoływania i rozwijania przedsiębiorstw – struktura własności – mechanizm koordynacji i alokacji zasobów	– ograniczone możliwości zakładania i rozwijania przedsiębiorstw – socjalistyczna struktura własności – nakazowy mechanizm koordynacji	– wolna przedsiębiorczość – kapitalistyczna struktura własności – rynkowy mechanizm koordynacji
S.G. Kozłowski	– proces decyzyjny – typ własności	– scentralizowany z systemem nakazów – publiczna	– zdecentralizowany z mechanizmem rynkowym – prywatna

Źródło: opracowanie własne.

Przedstawione klasyfikacje jakkolwiek nie wyczerpują wielu innych istotnych cech i wyróżników ustrojów gospodarczych, wskazują na najbardziej podstawowe cechy dla systemów wyżej wyodrębnianych. Biorąc przy tym pod uwagę cechy gospodarki centralnie zarządzanej, za najbardziej charakterystyczne należy uznać zwłaszcza te, które są wymieniane przez W. Wilczyńskiego. Jednocześnie jednak

gospodarka centralnie zarządzana charakteryzuje się wieloma innymi właściwościami, które stanowią pochodną cech podstawowych⁴. Transformacja gospodarcza – jako proces przejścia od ustroju centralistycznego do rynkowego – oznacza przede wszystkim zmianę polegającą na wprowadzeniu wolności gospodarczej, dominacji prywatnej formy własności, rynkowego mechanizmu alokacji zasobów oraz aktywnej roli pieniądza. Zmiany te w istotny sposób wpływają też na proces gospodarowania przedsiębiorstw.

4. Gospodarowanie pracą i innymi czynnikami produkcji w gospodarce centralnie zarządzanej

Istotną cechą charakterystyczną gospodarki centralnie zarządzanej (lub raczej nieuniknionym skutkiem funkcjonowania) jest powszechnie obserwowany niedobór⁵. Zjawisko to jest na tyle powszechne, że często do opisanego ustroju używa się nawet określenia „gospodarka niedoboru”⁶. Głównych przyczyn niedoboru należy się doszukiwać w wadliwym i nieracjonalnym gospodarczo mechanizmie alokacji zasobów, a także w nadmiernym i niezaspokojonym popycie⁷. Niedobór to zatem nieunikniona konsekwencja funkcjonowania tej gospodarki, a zarazem źródło wielu jej ograniczeń i wad [Jarmołowicz, 2006, rozdz. 9].

Gospodarowanie czynnikami produkcji jest w warunkach gospodarki centralnie zarządzanej wysoce nieefektywne. Przedsiębiorstwo⁸ dąży bowiem do gromadzenia rezerw czynników produkcji, co pozwala mu na wykonanie lub przekroczenie planu produkcyjnego. Jednocześnie pozostające na koniec roku nadwyżki surowców i materiałów nie są zgłaszane organowi nadrzędnemu. Zachowania takie są spowodowane choćby obawami o ograniczenie przydziałów czynników produkcji w przyszłości. Podobnie marnotrawne jest wykorzystanie czynnika pracy – występuje bezrobocie ukryte. Ze względu na występujący niedobór również na rynku

⁴ L. Balcerowicz określa te właściwości mianem korelatów systemowych. Są to według niego: szczególny system podmiotowy charakteryzujący się wieloszczeblowością, skrajną koncentracją organizacyjną i silną monopolizacją, administracyjny sposób ustalania cen, łagodne ograniczenie budżetowe oraz szczególna organizacja i silnie ograniczona rola handlu zagranicznego. Por. [Balcerowicz, 1990, s. 149-154].

⁵ Zjawisko niedoboru analizowali m.in.: W. Balicki i J. Kornai. Por. [Balicki, 1979; Kornai, 1985; Kornai, Weibull, 1978].

⁶ J. Kornai uważa, że aby gospodarka zyskała to miano, zjawisko niedoboru musi być powszechne (to znaczy występować w całej gospodarce), częste, intensywne (wywierające silny wpływ na gospodarkę i zachowanie podmiotów) oraz chroniczne. Według tego autora, wszystkie te warunki są w gospodarce socjalistycznej spełnione [Kornai, 1992, s. 233].

⁷ J. Kornai stwierdza też, że w gospodarce centralnie zarządzanej występuje tzw. ssanie, gdyż produkty są wysysane z rynku [Kornai, 1977, s. 333 i nast.].

⁸ Jak słusznie zauważa S. Sudoł: „były tu one przedsiębiorstwami bardziej z formy i nazwy, niż z treści. Były w małym stopniu ogniskami przedsiębiorczości, a bardziej tworamami biurokratycznymi, podporządkowanymi decyzjom centrum” [Sudoł, 1993, s. 225].

pracy przedsiębiorstwa dążą w tym przypadku do posiadania rezerw siły roboczej ponad poziom ekonomicznie uzasadniony⁹. Jest to remedium na niską dyscyplinę pracy, gdyż produkcja może przebiegać bez zakłóceń, mimo częstych zarazem i niezapowiedzianych absencji. Ułatwia to także wykonanie planu produkcyjnego nawet w sytuacji częstych przestojów wynikających z oczekiwania na dostawę surowców i materiałów.

Tabela 2. Struktura zapasów w przemyśle w wybranych krajach w latach 1981-1985 (stosunek wartości zapasów środków produkcji do zapasów produktów gotowych)

Kraje o gospodarce centralnie zarządzanej		Kraje o gospodarce rynkowej	
Bulgaria	5,07	Austria	1,06
Czechosłowacja	3,07	Japonia	1,09
Polska	4,49	RFN	0,71
Węgry	6,10	Szwecja	0,81
ZSRR	3,16	Wielka Brytania	1,02
		USA	1,02

Źródło: J. Kornai, *The Socialist System. The Political Economy of Communism*, Clarendon Press, Oxford 1992, s. 250.

Tabela 3. Struktura zapasów w przemyśle w wybranych krajach o gospodarce centralnie zarządzanej i rynkowej

Kraj	Rok	Udział w całości zapasów w przemyśle (w %)			
		surowce, dobra pośrednie, paliwa itp.	wyroby niedokończone, wytworzone dobra pośrednie	części zapasowe do produkcji	dobra gotowe, wyroby na sprzedaż
Czechosłowacja	1981	64,5	21,3	— ^a	10,4
NRD	1963	—	—	—	15,4
Polska	1970	63,0	21,9	— ^a	15,1
	1980	63,5	24,5	— ^a	12,0
	1983	62,9	23,2	— ^a	13,9
Węgry	1976	—	—	—	11,9
ZSRR	1970	59,3	22,3	3,9	14,6
	1980	57,7	23,5	4,4	14,3
Austria	1976	—	—	—	32,1
Japonia	1975	—	—	—	53,2
Kanada	1970	—	—	—	31,3
Szwecja	1977	—	—	—	38,2

^a Zawarte w kolumnie 3.

Źródło: J. Winiecki, *The Distorted World of Soviet-type Economies*, Routledge, 1991, s. 13.

⁹ Por. [Kornai, 1998, s. 53]. O tym, jak duże były „przerosty zatrudnienia”, najlepiej świadczy fakt, że w Polsce, w sektorze państwowym szacowano je na 25% całości zatrudnienia [Góra, 1992, s. 16-17].

W tych warunkach charakterystycznym zjawiskiem jest gromadzenie w przedsiębiorstwach głównie „nakładów” (rozumianych jako zasoby produkcyjne), a nie zapasów produktów gotowych (rozumianych jako efekty produkcji) [Kornai, 1985, s. 457]. Przedsiębiorstwa dążą do gromadzenia rezerw czynników produkcji, a wytworzone przez nich towary są w warunkach niedoboru natychmiast sprzedawane kontrahentom. Jak wynika np. z danych umieszczonych w tab. 2 i 3, struktura zapasów różni się znacznie w zależności od ustroju gospodarczego. Na podstawie nawet tylko powyższych danych możemy też zauważyć, że w gospodarkach centralnie zarządzanych ponad połowę wartości zapasów stanowią zazwyczaj surowce i dobra niezbędne do produkcji, a dobra gotowe, przeznaczone na sprzedaż, to jedynie 10-15% zapasów. Zapasy środków produkcji są od trzech do sześciu razy większe niż zapasy produktów gotowych do sprzedaży. Natomiast w gospodarkach rynkowych znacznie większe, z zasady, są zapasy wyrobów przeznaczonych na sprzedaż. Ich wartość jest bowiem równa, a często nawet większa niż zapasów środków produkcji.

Często obserwowane zjawiska dotyczące gospodarowania zasobami w przedsiębiorstwach w gospodarce centralnie zarządzanej to również [Otta, 1996, s. 20; Gorynia 1994, s. 11]:

- nadmierne powierzchnie terenu i budynków, które są wynikiem praktycznie zerowych kosztów ziemi oraz skłonności inwestorów i projektantów do gigantomanii;
- nadmiernie rozbudowane służby pomocnicze, a zwłaszcza transportowe, energetyczne, narzędziowe, remontowe itp. stanowiące następstwo funkcjonowania przedsiębiorstw w ramach gospodarki niedoborów i związanych z nią trudności w zakresie uzyskania potrzebnych usług;
- ulokowanie znacznej części zasobów przedsiębiorstw w jednostkach socjalnych (ośrodki wczasowe, budynki mieszkalne, żłobki, przedszkola, szkoły, jednostki opieki zdrowotnej itp.), co wynika przede wszystkim z istniejącego niedoboru usług, a także z braku jasnego rozgraniczenia działalności gospodarczej i socjalnej.

5. Cele i warunki działalności przedsiębiorstw w gospodarce rynkowej

Podstawową konsekwencją funkcjonowania gospodarki rynkowej jest nierównowaga podażowa, gdyż jest to system z ograniczeniem popytowym [Kornai, 1998, s. 12]. Przyczyn nadwyżki podażowej doszukiwać należy się w tych cechach konstytuujących ten ustrój gospodarczy, które determinują zachowanie podmiotów w nim gospodarujących i przedsiębiorstw. Jest to więc nieunikniona konsekwencja funkcjonowania gospodarki rynkowej.

W gospodarce rynkowej większość przedsiębiorstw jest więc własnością prywatną, a ich bezpośrednim celem jest osiąganie zysku. Informacje o tym, jaki rodzaj działalności gospodarczej jest opłacalny, uzyskiwane są na rynku. Rynek jest zatem podstawowym źródłem informacji jak również mechanizmem zrównującym popyt i podaż. Przede wszystkim jednak to wartość pieniężna stanowi dla decydentów podstawową formę oceny alternatyw gospodarczych. W tych warunkach można też stwierdzić, że występuje wśród przedsiębiorstw tendencja do maksymalizacji zysku [Dąbrowski, 1990, s. 882]. Co prawda nie oznacza to jeszcze, że „każda firma zawsze maksymalizuje zysk i to jest jej cel jedyny”¹⁰. Konkurencyjne wobec maksymalizacji zysku cele to bowiem – jak wykazuje się w różnych opracowaniach – także: wzrost sprzedaży lub wzrost zasobów kapitałowych przedsiębiorstwa, maksymalizacja płac kierownictwa i dochodów zarządu czy też inne pozapłacowe i pozafinansowe korzyści kierujących przedsiębiorstwem. Szczególnie w warunkach transformacji, a więc w sytuacji budowania dopiero podstaw gospodarki rynkowej, należy „pamiętać” o możliwości realizacji w przedsiębiorstwach innych zadań niż maksymalizacja zysku [Gorynia, 2000, s. 62; Gruszecki, 1994, s. 700].

Zachowanie przedsiębiorstw, a także gospodarowanie zasobami przedstawia się zatem w gospodarce rynkowej zasadniczo odmiennie niż w gospodarce centralnie zarządzanej. Przedsiębiorstwa dążą przede wszystkim do – z jednej strony – zwiększenia dochodu ze sprzedaży, a z drugiej – do obniżenia nakładów. Przejawem i wynikiem tych dążeń jest specjalizacja, ale może też być „oddanie” poza przedsiębiorstwo (czyli outsourcing) czynności niezwiązanych bezpośrednio z produkcją, np.: księgowości, sprzątnania, rekrutacji itd. Gospodarując czynnikami produkcji, przedsiębiorstwa kierują się zasadą efektywności, starając się osiągnąć jak największe efekty przy danych nakładach lub minimalizując zużycie nakładów dla osiągnięcia wymaganego efektu. Ceny stanowią przy tym podstawowe kryterium decydujące o zakupie czynników produkcji. Wzrost zaś ceny samego zasobu prowadzi, *ceteris paribus*, do spadku zapotrzebowania na niego i zastąpienia go przez inny czynnik produkcji. Przedsiębiorstwa nie tylko nie gromadzą nadmiernych zapasów, ale jeszcze utrzymują je na możliwie najniższym poziomie dla zachowania ciągłości produkcji i jej wzrostu. Nie dążą przede wszystkim do utrzymywania nieuzasadnionych ekonomicznie rezerw czynników wytwórczych, gdyż przy „nadwyżkowej podaży” nie ma problemów z zakupem potrzebnych środków. Więcej niż w gospodarce centralnie zarządzanej jest też zapasów wyrobów gotowych, gdyż przedsiębiorstwa starają się być „gotowe” na zaspokojenie każdego dodatkowego popytu. Brak skłonności do gromadzenia rezerw dotyczy także siły roboczej. W przedsiębiorstwach nie występują przerosty zatrudnienia, ale – zamiast tego – na rynku pracy pojawia się jawne bezrobocie.

¹⁰ [Gruszecki, 1994, s. 691]. Argumenty za wykorzystaniem i przeciw wykorzystaniu zasady maksymalizacji zysku w analizie funkcjonowania przedsiębiorstwa, por. [Noga, 1996, s. 764-767].

6. Zmiany w gospodarowaniu w okresie transformacji

Przejście do gospodarki rynkowej diametralnie zmieniło sytuację przedsiębiorstw krajów transformujących się. Zmiana ustroju oznaczała bowiem to, że dominująca do tej pory własność państwowa musiała zostać zastąpiona przez własność prywatną. We wszystkich krajach przechodzących transformację rozpoczęto proces prywatyzacji, nie tylko poprzez prywatyzację przedsiębiorstw państwowych, ale też – przede wszystkim – w formie założycielskiej. Wdrażane były przy tym różne metody prywatyzacji, np. kuponowa w Czechach, bezpośrednia na Węgrzech czy „mieszana” w Polsce¹¹. Wszędzie jednak zadania sprywatyzowania własności państwowej były bardzo trudne, m.in. ze względu na samą liczbę przedsiębiorstw. W Polsce np. w latach 1990-1995 przekształceniami objęto 5206 przedsiębiorstw państwowych spośród 8872 istniejących w połowie 1990 r. [Rapacki, 2004, s. 7, 15, 17]. Pierwotnie podstawą zmian własnościowych była już ustawa o prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych z 13 lipca 1990 r. [DzU, 1990 nr 51, poz. 298]. Główne ścieżki czy też metody prywatyzacji przewidziane w ustawie to [Rapacki, 2004, s. 8; Bałtowski, 2002, s. 130]: prywatyzacja kapitałowa (pośrednia) i prywatyzacja bezpośrednia (nazywana w ustawie prywatyzacją likwidacyjną). W ramach ścieżki kapitałowej, po przekształceniu przedsiębiorstwa państwowego w jednoosobową spółkę skarbu państwa (czyli komercjalizacji), w ciągu dwóch powinna odbyć się sprzedaż akcji lub udziałów danej spółki osobom trzecim. Do tej metody zaliczyć można również program powszechnej prywatyzacji, który był gotowy już w 1991 r. Niestety, na skutek przeszkód ustawa o Narodowych Funduszach Inwestycyjnych (NFI) [DzU, 2002 nr 112, poz. 981] doczekała się uchwalenia dopiero 30 kwietnia 1993 r., a program uruchomiono w lipcu 1995 r. Jego rozmiary były jednak niewielkie, gdyż objął on jedynie 512 byłych przedsiębiorstw państwowych. Prywatyzacja bezpośrednia polegała na zadysponowaniu przez skarb państwa mieniem zlikwidowanego przedsiębiorstwa w całości przez: sprzedaż, wniesienie do spółki lub oddanie do odpłatnego korzystania [Bałtowski, 2002, s. 133]. Przekształcenia własnościowe przedsiębiorstw państwowych odbywały się także na podstawie Ustawy z dnia 25 września 1981 r. o przedsiębiorstwach państwowych [DzU, 2002 nr 112, poz. 981]. Najczęściej działo się to w drodze likwidacji przedsiębiorstwa państwowego i sprzedaży pozostałego po nim majątku¹².

Nowelizacja ustawy prywatyzacyjnej została złożona w Sejmie już w kwietniu 1993 r., ale nowe przepisy dotyczące przekształceń własnościowych weszły ostatecznie w życie dopiero 22 października 1996 r. [DzU, 2002 nr 171, poz. 1397].

¹¹ Na temat prywatyzacji i zmian własnościowych w gospodarce polskiej szerzej: [Bałtowski, 2002; Bałtowski, M. Miszewski, 2006, s. 221 i nast.].

¹² O innych, wykorzystywanych w niewielkim tylko stopniu, sposobach przekształceń własnościowych przedsiębiorstw państwowych: [Bałtowski, 2002, s. 142 i nast.].

Nowa ustawa zwiększała przywileje pracownicze w bezpłatnym nabywaniu akcji prywatyzowanych przedsiębiorstw, ale jednocześnie likwidowała wymóg zgody pracowników przedsiębiorstwa lub ich przedstawicieli na rozpoczęcie prywatyzacji [Bałtowski, 2002, s. 118].

Przykładowe dane dotyczące komercjalizacji i prywatyzacji w Polsce zawarto w tab. 4. Wyraźnie można zaobserwować bardzo duże tempo zmian własnościowych w latach 1991-1996 (liczba spółek poddanych komercjalizacji, prywatyzacji lub likwidacji przekraczała w każdym roku 400, a w 1991 było to ponad 1100 podmiotów!). W późniejszych latach tempo przekształceń własnościowych zmniejszyło się, chociaż liczba przedsiębiorstw poddanych prywatyzacji bezpośredniej była wysoka aż do roku 2001.

Tabela 4. Przekształcenia własnościowe przedsiębiorstw państwowych w Polsce w latach 1991-2005

Rok	Przedsiębiorstwa państwowe objęte przekształceniami			
	skomercjalizowane	udostępniono akcje/udziały	prywatyzacja bezpośrednia	likwidacja
1990	41	6	32	18
1991	226	22	382	517
1992	222	23	281	318
1993	106	47	196	226
1994	221	36	131	160
1995	246	86	151	144
1996	131	577	197	97
1997	61	58	193	60
1998	118	41	135	44
1999	97	26	149	57
2000	37	26	164	57
2001	9	32	72	53
2002	12	22	44	44
2003	12	6	36	35
2004	32	10	52	23
2005	16	12	37	31
2006	9	6	10	13

Źródło: *Dynamika przekształceń własnościowych*, nr 64, Ministerstwo Skarbu Państwa, Departament Analiz i Prognoz, czerwiec 2007, s. 12.

Transformacja i prywatyzacja oznaczały jednocześnie diametralną zmianę warunków funkcjonowania przedsiębiorstw. Wcześniejsze cele produkcyjne zostały bowiem zastąpione przez dążenie do maksymalizacji zysku, a tak potrzebne do tej pory „zdolności” kierowników do „negocjacji” przydziałów czynników produkcji, subsydiów i inwestycji straciły rację bytu [Belka, Krajewski, Pinto, s. 29]. Coraz ważniejsza w działalności przedsiębiorstw stawała się natomiast typowa dla gospodarki rynkowej bariera popytowa. Dane w tab. 5 przedstawiają – dla ilustracji – najważniejsze czynniki limitujące produkcję na Węgrzech. W 1992 r. już ponad

połowa z pytaných przedsiębiorców węgierskich właśnie barierę popytu wymieniła jako czynnik ograniczający produkcję. Na niewystarczającą podaż surowców i niedobór siły roboczej wskazywało natomiast tylko 8,7 i 4,8% respondentów. Była to zatem radykalna zmiana w porównaniu z latami 1988 i 1989, kiedy to ok. 20% pytaných wskazywało brak rąk do pracy jako czynnik ograniczający produkcję, oraz gdy tylko w jednym kwartale aż 50% przedsiębiorców podało za powód zbyt małą podaż surowców i części zamiennych.

Tabela 5. Czynniki ograniczające produkcję na Węgrzech (w %^a)

Kwartał	Bariera popytu	Niedobór siły roboczej	Niewystarczająca podaż surowca i części zamiennych			Problemy finansowe
			pochodzenia krajowego	importowanych		
				strefa rublowa	strefa dolarowa	
1988/1	28,0	15,7	50,0	16,6	32,8	32,7
2	28,3	24,7	44,1	17,2	35,3	36,4
3	27,3	23,0	45,3	18,2	64,0	35,0
4	30,7	19,3	38,5	14,9	22,4	40,1
1989/1	38,0	21,5	37,6	14,4	17,9	49,6
2	40,1	22,0	28,7	11,0	11,8	46,1
3	40,4	21,9	27,5	10,3	8,9	46,8
4	51,2	13,4	21,4	8,0	6,3	49,4
1990/1	51,3	12,1	13,8	5,8	3,9	57,8
2	56,1	13,9	13,0	3,4	2,2	45,2
3	51,0	10,3	15,3	4,6	5,2	51,9
4	54,5	4,3	11,3	3,2	3,7	48,7
1991/1	60,6	4,3	9,4	2,3	2,6	53,2
2	70,1	4,0	7,1	1,5	2,4	54,1
3	66,8	3,3	6,2	1,2	2,0	52,7
4	65,9	3,0	7,2	0,5	1,0	47,3
1992/1	65,1	3,3	5,8	0,3	1,0	51,0
2	62,2	7,4	5,9	0,7	1,5	45,9
3	56,1	4,4	10,6	1,7	3,1	47,8
4	54,5	4,8	8,7	0,7	2,3	42,9

^a Procenty nie sumują się do 100. Respondenci odpowiadali na pytanie o czynniki ograniczające produkcję i mogli wymienić dowolną ich liczbę.

Źródło: J. Kornai, *Stabilizacja i wzrost w procesie transformacji. Przypadek gospodarki węgierskiej*, AE, Poznań 1998, s. 14].

Transformacja gospodarcza nie tylko oznaczała zmianę warunków działania dla przedsiębiorstw, ale również zmianę formy własności, gdyż jednym z najważniejszych jej elementów był – jak już podkreślano – proces prywatyzacji. Wszystko to spowodowało oczywiście również zmianę w gospodarowaniu czynnikami produkcji. Mianowicie np. w latach 1981-1985 stosunek zapasów środków produkcji do zapasów produktów gotowych wynosił na Węgrzech 6,1, a w krajach o gospo-

darce rynkowej oscylował w okolicach 1 (por. tab. 3). Wpływ transformacji na gospodarowanie zasobami ilustrują wielkości tego wskaźnika w latach 1988-1991, kiedy wynosił on odpowiednio 5,16; 4,65; 3,50 i 2,67. Udział zapasów środków produkcji w całości zapasów wyraźnie zatem malał, co wskazuje na upodabnianie się zachowania przedsiębiorstw węgierskich do firm działających w gospodarce rynkowej.

O zmianie w gospodarowaniu czynnikami produkcji świadczą też dane dotyczące bezrobocia, zawarte w tab. 6.

Tabela 6. Bezrobocie (stan na koniec roku) w procentach zasobu siły roboczej w Czechach, Polsce i na Węgrzech w latach 1990-1993

Kraj \ Lata	1990	1991	1992	1993
Czechy	0,7	4,1	2,6	3,5
Polska	6,5	11,8	13,6	16,4
Węgry	1,8	7,4	12,3	14,5

Źródło: *Transition Report 1999*, European Bank for Reconstruction and Development, London 1999, s. 213, 229, 253; *Transition Report 2000*, European Bank for Reconstruction and Development, London 2000, s. 101; *Transition Report 2001*, European Bank for Reconstruction and Development, London 2001, s. 137, 157, 181.

Niedobór siły roboczej i przerosty zatrudnienia obserwowane przed rozpoczęciem transformacji zostały – w pewnym stopniu – „zastąpione” przez bezrobocie. Wcześniej bowiem rynek pracy był typowym „rynkiem sprzedawcy”. „Ciężar” alokacji, a więc poszukiwanie, zbieranie informacji, oczekiwanie spada na stronę słabszą, czyli na „nabywcę”. Niedobór siły roboczej rodził podobne konsekwencje jak niedobory innych czynników produkcji: konieczność dokonywania wymuszonej substytucji (pracownicy o wyższych kwalifikacjach na skutek absencji części załogi byli zmuszeni do wykonywania prac nieodpowiadających ich wykształceniu). Występowały też przestoje produkcji, a często konieczna była zmiana struktury produkcji. Przejście zaś do gospodarki rynkowej spowodowało pojawienie się bariery popytu, również na rynku pracy. Zatem większą „siłą” na rynku dysponuje z kolei „kupujący”. W związku z tym to „sprzedający” swoją usługę pracy zmuszony jest do poszukiwań, oczekiwań, zbierania informacji. Może on być zmuszony również do substytucji, czyli do podjęcia pracy nieodpowiadającej jego kwalifikacjom. W tych zatem warunkach przedsiębiorcy nie są już „zmuszeni” do gromadzenia nieużytecznych „rezerw” zasobów. W każdej chwili mogą oni bowiem skorzystać z wolnych zasobów oferowanych na rynku.

Inne dotyczące gospodarowania zasobami zmiany to:

- zmniejszenie a nawet likwidacja części służb pomocniczych, takich jak: służby transportowe, energetyczne, narzędziowe, remontowe;

- sprzedaż lub nieodpłatne przekazanie jednostek socjalnych, takich m.in. jak: ośrodki czasowe, budynki mieszkalne, żłobki, przedszkola, szkoły, jednostki opieki zdrowotnej;
- *outsourcing* części działalności, przede wszystkim związanej z prowadzeniem ksiąg rachunkowych, utrzymaniem czystości, ochroną obiektu, prowadzeniem naboru pracowników.

7. Konkluzje

Transformacja gospodarcza to przejście z jednego ustroju gospodarczego do drugiego oznaczające całościową i radykalną zmianę ogólnych warunków gospodarowania wszystkich podmiotów i jednostek. W zasadniczym stopniu dotyczy to także sposobów wykorzystania zasobów w przedsiębiorstwach. Typową dla gospodarki centralnie zarządzanej dążność do realizacji dyrektyw gospodarczych (a w związku z tym i nieuzasadnioną potrzebami ekonomicznymi gromadzenia rezerw) zastąpiła charakterystyczna dla gospodarki rynkowej skłonność do racjonalizowania zasobów oraz maksymalizacji zysku. Uzasadniona stała się zatem również konkluzja, że w rezultacie transformacji w przedsiębiorstwach przestała się utrzymywać tendencja do minimalizacji nadwyżki ekonomicznej, a w jej miejsce pojawiła się racjonalność w gospodarowaniu zasobami oraz maksymalizacja zysku. Tylko taki ustrój, w którym przedsiębiorstwa kierują się zasadą efektywności gospodarowania, może prowadzić do wzrostu dobrobytu i zamożności. Nieefektywne gospodarowanie przynosi zaś skutki, których doświadczyły kraje, w których funkcjonowała właśnie gospodarka centralnie zarządzana.

Literatura

- Balcerowicz L., *Socjalizm, kapitalizm, transformacja. Szkice z przełomu epok*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 1997.
- Balcerowicz L., *Systemy gospodarcze. Elementy analizy porównawczej*, Szkoła Główna Planowania i Statystyki, Monografie i Opracowania 281, Warszawa 1990.
- Balicki W., *Zarys teorii nierównowagi popytowej*, Instytut Planowania, Warszawa 1979.
- Bałtowski M., *Przekształcenia własnościowe przedsiębiorstw państwowych w Polsce*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.
- Bałtowski M., Miszewski M., *Transformacja gospodarcza w Polsce*, Wyd. Naukowe PWN, Warszawa 2006.
- Belka M., Krajewski S., Pinto B., *Transforming State Enterprises in Poland. Microeconomic Evidence on Adjustment*, The World Bank, Policy Research WP, Transition and Macro-Adjustment, WPS 1101.
- Dąbrowski J.M., *Cele przedsiębiorstw o różnych typach własności*, „Ekonomista” 1990 nr 6.
- Frydman R., Rapaczynski A., *Markets and Institutions in Large-scale Privatization: an Approach to Economic and Social Transformation in Eastern Europe*, [w:] *Reforming Central and Eastern European Economies: Initial Results and Challenges*, red. V. Corbo, F. Coricelli, J. Bossak, The World Bank, Washington.

- Gorynia M., *Polska polityka przystosowawcza w latach 1990-1993*, „Gospodarka Narodowa” 1994 nr 2.
- Gorynia M., *Zachowania przedsiębiorstw w okresie transformacji. Mikroekonomia przejścia*, AE, Poznań 2000.
- Góra M., *Labour Hoarding and its Estimates in Central and Eastern European Economies in Transition*, Polish Policy Research Group Warsaw University, Warsaw 1992.
- Gruszecki T., *Uwagi o zasadach maksymalizacji zysku*, „Ekonomista” 1994 nr 5.
- Jarmolowicz W. (red.), *Makroekonomia. Zagadnienia wybrane*, AE, Materiały Dydaktyczne 188, AE, Poznań 2006.
- Kornai J., *Anti-Equilibrium. Teoria systemów gospodarczych. Kierunki badań*, PWN, Warszawa 1977.
- Kornai J., *Niedobór w gospodarce*, PWE, Warszawa 1985.
- Kornai J., *Stabilizacja i wzrost w procesie transformacji. Przypadek gospodarki węgierskiej*, AE, Poznań 1998.
- Kornai J., *The Socialist System. The Political Economy of Communism*, Clarendon Press, Oxford 1992.
- Kornai J., Weibull J.W., *The Normal State of the Market in a Shortage Economy: a Queue Model*, „Scandinavian Journal of Economics” 1978 nr 80.
- Kozłowski S.G., *Systemy ekonomiczne. Analiza porównawcza*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1998.
- Matysiak A., *Dwa modele transformacji systemowej*, [w:] *Od i do gospodarki rynkowej. Problemy teorii i polityki gospodarczej*, red. W. Jarmolowicz, J. Orczyk, PTE, Poznań 1992.
- Noga A., *Cele przedsiębiorstwa. Kontrowersje teoretyczne*, „Ekonomista” 1996 nr 6.
- Otta W.J., *Teoria przedsiębiorstwa a przejście do gospodarki rynkowej. Aspekty metodologiczne*, „Ekonomista” 1996 nr 6.
- Rapacki R., *Przekształcenia własnościowe w Polsce w latach 1990-2003: próba bilansu, Gospodarka polska na przełomie wieków. Od A do Z*, dodatek do „Bank i Kredyt” 2004 nr 6.
- Ratajczak M., *Infrastruktura w gospodarce rynkowej*, AE, Poznań 1999.
- Sudół S., *Przystosowanie się polskich przedsiębiorstw państwowych do gospodarki rynkowej*, [w:] *Przedsiębiorstwo w procesie transformacji rynkowej*, red. M. Haffer, W. Kosiedowski, Uniwersytet im. Mikołaja Kopernika, Wydział Nauk Ekonomicznych i Zarządzania, Toruń 1993.
- Sztompka P., *Dekalog obywatela*, „Gazeta Wyborcza” 10-11.01.2004.
- Twarowska M., *Teoretyczne i aplikacyjne aspekty polskiej transformacji ustrojowej*, [w:] *Problemy teorii i polityki ekonomicznej okresu transformacji*, red. W. Jarmolowicz, AE, Poznań 2001.
- Wilczyński W., *Polski przełom ustrojowy 1989-2005. Ekonomia epoki transformacji*, Wydawnictwo WSB w Poznaniu, Poznań 2005.
- Wilczyński W., *Trudny powrót Polski do gospodarki rynkowej*, [w:] *Drogi wyjścia z polskiego kryzysu gospodarczego*, red. nauk. W. Wilczyński, PWN, Warszawa-Poznań 1992.
- Wilczyński W., *Warianty polityki transformacyjnej*, „Ekonomista” 1995 nr 1-2.

MANAGING OF LABOUR AND OTHER FACTORS OF PRODUCTION IN ENTERPRISES DURING TRANSITION

Summary

The problem raised in this paper is to find characteristic rules and features of managing the factors of production in enterprises, functioning in different economic systems. The economic system, that specifies property rights and decisive abilities of economic actors, determines the effectiveness in resources used. In this paper the author tries to answer the question how far economic and social

determinants of managing the factors of production influence the motivation and profits in entrepreneurs in developing market economy. The analysis shows that the economic system seriously determines the way of using resources in companies. The typical willingness to follow the economic directives in centrally managed economy is replaced by maximizing profits in market economy. As a result the tendency to minimize the economic surplus in enterprises disappears and economic effectiveness is observed instead. Increase of economic prosperity is possible only in such an economic system where economic effectiveness is very important for enterprises. Attempts to avoid economic effectiveness of resources using induce consequences that were and still are experienced by countries with centrally managed economy.